

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2017.9.8

COMAS-VIA, Mireia, 2015; *Entre la solitud i la llibertat. Viudes barcelonines a finals de l'Edat Mitjana*, Roma, (IRCVM Medieval Cultures, 4) Viella.

El título del presente libro responde perfectamente a la situación de las mujeres que accedían a la viudedad en la ciudad de Barcelona a fines de la Edad Media. Esta situación era semejante a la que sufrían otras mujeres de los Condados Catalanes e incluso del resto de la Península Ibérica. Estaban solas, aunque las acompañaran las hijas e hijos y otras personas ancianas de la familia, pero la sociedad las consideraba y sigue considerando, en buena medida, como “solas”, pues faltaba un hombre, el cabeza de familia. Pero precisamente, como la autora del libro manifiesta perfectamente en su texto, esta pretendida soledad, estaba ocupada por hijos e hijas, abuelos y abuelas, pero señalaba que la falta del cabeza de familia, del hombre, dejaba a las mujeres “solas”, al estar sin su protección. Sin embargo, al mismo tiempo, como se demuestra en este libro, esta pretendida soledad las possibilitaba a disponer de su vida y organizar su familia y su acontecer diario como ellas consideraran oportuno y gozar de una mayor libertad que en vida de sus maridos. La autora parte de esta base y defiende esta situación, valorando y profundizando en cómo se desarrollaba la vida de estas mujeres viudas, no sometidas al control marital y que podían organizar la realidad cotidiana o decidir sobre asuntos trascendentes para ellas o sus hijos e hijas, teniendo en cuenta sólo lo que ellas consideraban oportuno y beneficiara a la familia. Las viudas tienen una característica común, son mujeres que tienen decisión propia sobre la familia, tanto las de las clases altas, como, posiblemente en mayor medida, las de las clases sociales inferiores. Son mujeres responsables de la familia y de su bienestar y, las de las clases sociales inferiores, deben proveer al bienestar económico familiar. Esta realidad social propia de las viudas se manifiesta en la documentación jurídica y económica, pero también en las fuentes literarias a las que la Mireia Comas-Via acude en algunos casos. Por tanto, la base documental del libro es rigurosa y científicamente sólida y demuestra la capacidad jurídica de las mujeres para intervenir en la administración del patrimonio familiar. Sin duda, esta situación que se manifiesta como necesaria ante la viudedad, el patriarcado la tolera precisamente por ser imprescindible para el bienestar familiar. E, incluso, se prioriza a unas posibles segundas nupcias como indica la autora.

Las fuentes documentales son abundantes y Mireia Comas-Via las ha tratado y utilizado de forma rigurosa e inteligente, basándose en ellas para profundizar en la vida, en las actuaciones, en la realidad social de las mujeres ante la viudedad, sobre todo para las mujeres de las clases sociales inferiores. Todo ello contextualizado en la realidad social de la ciudad de Barcelona a fines de la Edad Media. De esta forma se ofrece un panorama riguroso de cómo se enfrentaban las mujeres de las clases sociales no privilegiadas ante la viudedad. La sociedad barcelonesa prefería que

las viudas del grupo social estudiado, los menstrales, se ocuparan de hijos e hijas y mantener el negocio familiar, pues un segundo marido podría perturbar las relaciones familiares. La tesis defendida por la autora demuestra la capacidad para gestionar el negocio familiar y atender a los familiares, para ello se basa en un riguroso y exhaustivo estudio de la documentación referida a esta situación, que cuestiona y niega la visión patriarcal totalmente negativa de las mujeres, que presenta a las viudas, como intrigantes, lujuriosas, pérfidas... Frente a esta descalificación patriarcal, la figura de la viuda ejemplar, Christine de Pizan, que la mayoría de las viudas, aun sin conocer a esta autora, reproducen como modelo, dedicadas a sus hijos y a mantener el negocio familiar, hasta que el hijo mayor pueda hacerse cargo del mismo.

La realidad social de las mujeres casadas cuando el marido muere es muy diferente a la de los hombres si les acaece la pérdida de la mujer. Ellos contraen rápidamente un nuevo matrimonio mientras que para las mujeres se considera que es mejor que se mantengan como viudas atendiendo a sus hijos e hijas para lo que deben responsabilizarse del negocio familiar hasta que el hijo mayor se haga cargo del mismo. La autora del libro, Mireia Comas, valora acertadamente la diferente realidad social de hombres y mujeres ante la muerte de la pareja y su interés se centra sobre todo en las viudas, la mayoría no vuelve a contraer un nuevo matrimonio, como no sea con un hermano del muerto, pues la familia del muerto interviene en la vida y vigila las actividades de la viuda y la situación de los huérfanos. La autora del libro considera que la viudedad no es un espacio de libertad para las mujeres, pues aunque se acaba la tutela e intervención continua del marido, la familia del muerto se considera con derecho a intervenir en cualquier asunto relacionado con ella y con los huérfanos.

En una sociedad donde la mortandad era alta las viudas son un grupo importante, no los viudos que volvían a casarse pronto, pero en cambio las mujeres solían mantener la viudedad por el bien de la prole, por manifestar su respeto por el difunto, como exigían las convenciones sociales del momento y, posiblemente, como la autora del libro también valora, las viudas solían mantenerse en ese estado que suponía mantener una cierta libertad y organizar su familia y su vida como considerasen oportuno. La tesis defendida por Mireia Comas muestra la capacidad laboral de las mujeres, el conocimiento de un oficio que la sociedad no les reconoce y su apetencia de vivir sin la tutela masculina. Todo ello está perfectamente documentado y analizado en el presente libro y supone una afirmación de la laboriosidad y capacidad de las mujeres para enfrentarse, no sólo a las tareas doméstica como indicaba el patriarcado, sino a un trabajo en lo público, como es el mantenimiento de un taller.

CRISTINA SEGURA GRAIÑO

ELS CATALANS, 2015. *Els catalans a la Mediterrània medieval: noves fonts, recerques i perspectives*, Ll. Cifuentes, R. Salicrú, M. M. Viladrich (eds.), Roma, (IRCVM-Medieval Cultures, 3), Viella

Els catalans a la Mediterrània medieval és una obra col·lectiva, editada per Lluís Cifuentes, Roser Salicrú i M. Mercè Viladrich, sorgida d'una iniciativa de l'Institut Europeu de la Mediterrània (IEMed) d'organitzar un col·loqui internacional l'any 2009, titulat «La presència catalana a l'espai de trobada de la Mediterrània medieval».

A resultes de la col·laboració de professionals especialitzats en àmbits tan diversos com la història, la paleografia, l'arqueologia, la literatura i els estudis de la llengua, l'art, l'arxivística, el món àrab i hebreu, la història de la ciència i la medicina, de l'economia i de les religions, s'articula una obra que és essencialment interdisciplinària. Aquesta destaca per la seva voluntat de ser el punt de partida d'una reflexió crítica de la presència catalana a la Mediterrània, defugint i superant la idealització “nacional” que la historiografia ha acostumat a donar-li. Així doncs, el llibre es presenta com una reflexió global amb voluntat de renovació i esperit crític per tal de superar l'estigmatització del tema, arrel de l'assimilació del passat català amb els paràmetres “nacionals”.

En aquest sentit, per fer efectiva aquesta superació, s'aporten els punts de vista no només d'investigadors catalans, sinó també d'autors procedents de tota la Mediterrània i, fins i tot, de més enllà. En molts dels casos es presenten estudis d'investigadors joves, els quals troben en aquesta obra un espai idoni per exposar els resultats de les seves recerques. A més, juntament a la participació d'algunes figures consolidades en l'estudi de la presència catalana a la Mediterrània medieval, també tenen cabuda autors que, tot i treballar habitualment el tema, no solen trobar un espai en les trobades tradicionals que aborden el tema d'estudi d'aquesta obra col·lectiva. Tot plegat permet superar el tradicional encasellament amb el qual s'ha tractat la presència catalana al món mediterrani, basada en l'expansió política, militar i mercantil, i aportar una visió molt més àmplia encarada a la interacció cultural, social i econòmica d'aquest fenomen.

El llibre es divideix en tres grans blocs que respecten una homogeneïtat temàtica: (1) *Llengua, cultura i art catalans a la Mediterrània medieval*; (2) *Presència i integració de col·lectius catalans a la Mediterrània*; i (3) *Interrelació i diàleg amb musulmans i jueus*.

El primer dels blocs, que analitza la llengua, la cultura i l'art catalans en l'àmbit de la Mediterrània medieval, es desenvolupa seguint tres grans línies d'estudi. En primer lloc, la cultura catalana i la influència que d'altres cultures exerciren en ella en diversos indrets de la Mediterrània, especialment a través de la literatura. Així, si Miriam Cabré estudia la influència de la cultura siciliana en la catalana en època de Pere el Gran, Marco Pedretti analitza la biografia d'un renegat

mallorquí, Anselm Turmeda, mentre que Xavier Renedo focalitza la seva atenció en el viatge a Terra Santa del 1323. En segon lloc, la importància i el desenvolupament de la ciència i la tècnica en català, gràcies als estudis de Thomas M. Capuano, el qual tracta la ciència agronòmica a través dels tractats medievals en català; de Lluís Cifuentes, el qual presenta un ambiciós corpus digital de la ciència i de la tècnica en català pels períodes de l'Edat Mitjana i el Renaixement, anomenat *Sciència.cat*; i de Ramon J. Pujades el qual parla sobre la cartografia medieval en català. Finalment, l'estudi de l'art i de la difusió dels models arquitectònics catalans arreu de la Mediterrània, a través de l'estudi de Matilde Miquel sobre el viatge dels artistes i les obres d'art per la Mediterrània occidental del segle XV i de Marco Rosario sobre la difusió dels models catalans en l'arquitectura mediterrània dels segles XIV i XV.

Seguint l'estela catalana en aquest context, al segon bloc s'analitzen la presència i la integració a través de les relacions comercials dels col·lectius catalans arreu de la Mediterrània. Així, hom es veu guiat per un complet recorregut pels principals centres d'interès econòmic del període, que comença a les illes Canàries (Juan Manuel Bello) i avança a través de Sicília Oriental (Gemma Teresa Colesanti) cap al Llevant mediterrani (Damien Coulon), passant per Malta (Charles Dalli). Un gir cap al nord ens el proposa Nikolas Jaspert amb el seu estudi dedicat a l'Imperi Romanogermànic, però, com no podia ser d'una altra manera, l'atenció retorna ràpidament cap al *Mare Nostrum*, en concret cap a Itàlia. Allà, Luciano Palermo i Manuel Vaquero ens presenten les relacions dels mercaders i els banquers catalans amb Roma, Giovanna Petti Balbi ens aproxima a la Gènova de finals de l'Edat Mitjana i Maria Elisa Soldani a Pisa i Siena.

Amb tot, s'aconsegueix mostrar una visió panoràmica i rigorosa del que eren les relacions catalanes amb el món cristià europeu i mediterrani. Ara bé, no s'ha d'oblidar que la Mediterrània era i és una zona de contacte entre cultures. És per això que no es pot obviar el contacte del món cristià, amb el món musulmà i jueu. Aquest intercanvi cultural constant també implicava els catalans, i així ho demostra el tercer bloc.

Aquest no s'articula a través del conflicte ni l'oposició, sinó des d'una òptica constructiva a partir de la interrelació i el diàleg. Combinant estudis generals, que conviden a endinsar-se en el context dels contactes que es proposen en aquest apartat, amb anàlisis específics de la situació en relació amb l'àmbit català, s'aconsegueix transmetre la imatge d'una Mediterrània en connexió constant.

D'una banda, mentre que Linda G. Jones, David Nirenberg, Jonathan Ray, Guillem Rosselló i Maya Shatzmiller presenten un context general de la qüestió a partir de les aliances políticomilitars entre cristians i musulmans; l'ús de la idea de l'exemplaritat d'aquesta època per part de la historiografia; la presència dels jueus als regnes ibèrics; el poder i la cultura en les Illes Balears d'època islàmica; i l'estudi de la numismàtica i els mercats islàmics; de l'altra, Carmel Ferragud,

Roser Salicrú i Nadia Zeldes concreten aquesta visió genèrica amb l'estudi de la figura dels manescals sarraïns i cristians a València; l'anàlisi dels contactes entre la Corona d'Aragó i l'Islam a partir dels mercaders, els diplomàtics i els torsimanys; i l'acostament als jueus i conversos catalans a Sicília, respectivament.

D'aquesta manera, s'evidencia com aquesta obra esdevé la culminació d'un llarg procés de recerca basada en la renovació d'uns conceptes anquilosats en una visió clàssica i profundament encasellada. Respon, per tant, a una voluntat d'obertura conceptual, a partir de la interdisciplinarietat, que trenca amb el tradicional marc mental establert per la historiografia, que ha fet de la presència catalana a la mediterrània una qüestió espinosa i profundament partidista. Aquesta obra, així doncs, posseeix tots els elements necessaris per ser el punt de partida de la renovació del tema.

NICOLAU LÓPEZ ESPINASA

CALDERÓN ORTEGA, José Manuel y DÍAZ GONZÁLEZ, Francisco Javier, 2015, *El proceso de redacción del último testamento de Fernando el Católico el 22 de enero de 1516*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico.

Últimamente, la historiografía se ha centrado en estudiar aspectos muy diversos, y a veces, muy específicos relacionados con la figura de Fernando II el Católico. Coincidiendo con el quinto centenario de su muerte, J. M Calderón y F. J Díaz, ambos doctores y profesores titulares de Historia del Derecho en la Universidad de Alcalá, nos presentan su obra. El objetivo de esta edición es dar a conocer los dos últimos testamentos del rey, el de Aranda del Duero y el de Madrigalejo, dictado el día antes de fallecer. Hasta el momento, muchos de los aspectos que aparecen en el testamento han sido pasados por alto y en este sentido, este trabajo contribuye, de forma notable, a llenar el vacío a través de un análisis exhaustivo de los documentos. Podemos considerar que el libro parte de un triple objetivo. En primer lugar pretende contextualizar al lector con lo que estaba ocurriendo en la Corona en aquellos momentos para así llegar a comprender el cambio que se dio y esto lo articulan a través de los tres primeros capítulos de la obra: *El postreo de la vida de un rey*, *El testamento de Madrigalejo* y *La Muerte del rey*. En segundo lugar, aspiran a aproximarse a los factores que confluyeron para que el rey cambiara su testamento escasas horas antes de morir; y por último, y como tercer objetivo, adjuntan un rico apéndice documental y a través de una comparación de los dos últimos testamentos pretenden que el lector, de una forma visual, comprenda las diferencias entre ambos documentos.

Los autores dedican especial atención a cuál era la situación del rey escasos meses antes de dictar el último testamento, pues tras contraer segundas nupcias con Germana de Foix, su salud, según los cronistas, era débil. Tras esto se centran en comentar el testamento del 26 de abril de Aranda de Duero y recuerdan que en mayo del 1512 testó en Burgos. Ambos son semejantes pero las diferencias más notables radican en que en el de Aranda del Duero la gobernación de ambas coronas recaía en manos de su nieto Carlos por la indisposición de la reina Juana, pero al estar este tan lejos, sería su otro nieto, Fernando, el que ejercería como gobernador. A todo esto, este segundo testamento no fue protocolizado y por tanto no tenía ninguna validez legal, pero sirvió como plantilla al que se redactaría en Madrigalejo meses más tarde. Recordemos que Zurita ya estudió este testamento, pero llegó a unas conclusiones erróneas (p.7).

En mayo del 1515, el monarca se dirigió a Burgos, pues allí se celebraron las Cortes. Posteriormente viajó por distintos territorios de la corona zanjando asuntos pendientes (pp.8-9). Su estado de salud cada vez era más débil pero eso no le impidió dirigirse hacia el sur de la península. Pasó las navidades en Plasencia junto a la gran corte que le acompañaba y desde allí, pasando por distintas villas y pueblos se dirigió a Madrigalejo. Su estado de salud era muy delicado y es aquí cuando los autores de esta obra profundizan en qué es lo que ocurrió. Fernando II se confesó y tras ello volvió a testar, pero antes, es sabido que pidió consejo a sus letrados de confianza.

El monarca planteó una serie de dudas y de posibles conflictos que podían darse cuando él falleciera. Es por eso que descartó que su nieto Fernando gobernara mientras su hermano Carlos estuviera fuera del territorio dada la incapacidad de la reina Juana. Su hijo bastardo Alonso sería el gobernador de Aragón y el cardenal Cisneros, el de Castilla. Ambos autores -hacen un gran esfuerzo por remarcar que se ha llegado a la conclusión de que el rey solamente quería que sus consejeros confirmaran lo que el ya hacía tiempo que había decidido. Trabajaron sobre el documento original y ratificaron y añadieron cláusulas que se revisaron y confirmaron antes que Miguel Velázquez Climente escriturara y legalizara el texto ; tal y como exigía el derecho Castellano, se encontraban presentes siete testigos y dos notarios y ejecutores testamentarios en el momento de la redacción.

En resumen, en estas páginas se analizan las circunstancias políticas que comportaron un gran cambio tanto en lo referente al poder como en asuntos jurídicos. Así pues, en el testamento de Aranda del Duero, recaía en su nieto Fernando el gobierno de la Corona de Aragón y Castilla , dada la incapacidad de la Reina Juana y que su hermano Carlos aún no había llegado de Gante. En el testamento de Madrigalejo, Fernando y Juana quedaban en un segundo plano y el cardenal Cisneros y Alonso, arzobispo de Zaragoza fueron los designados para gobernar. A su nieto Fernando le dejó Tarento y ciudades de Nápoles, entre otros territorios. Al día siguiente de que testara, el rey murió y se procedió a la lectura del testamento.

Esta edición constituye por su forma, claridad, erudición e innovación una aportación notable al conocimiento de las últimas horas de vida de Fernando II. Para la creación de esta investigación, los autores han dispuesto de un rico corpus de fuentes primarias que plasman a la perfección las preocupaciones del monarca. La riqueza de este estudio la observamos en los comentarios de ambos investigadores, que mejoran y complementan los estudios existentes hasta el momento. Además del rico apéndice documental, en la obra se incluyen más de una cincuentena de notas que sirven como aclaraciones bibliográficas para así entender mejor el cuerpo del texto. En el cuerpo central del texto encontramos la comparación entre ambos testamentos que es muestra de un trabajo impecable. Las aportaciones de Calderón y Díaz completan y complementan aquellas incógnitas que hasta el momento quedaban sin resolver y de forma coherente, nos permiten entender por qué se produjo un cambio tan repentino a escasas horas la muerte del monarca.

ELISA BONDIA SUÑÉ

BADIA, Lola; CIFUENTES, Lluís; MARTÍ, Sadurní; PUJOL, Josep (eds.), 2016. *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500*. Barcelona, Publicacions de l'abadia de Montserrat.

El punt de partida del present volum va ser la Jornada d'Estudi que es va celebrar el 24 d'octubre de 2014 a la Universitat de Barcelona, i que portava el mateix títol que encapçala la present obra. Organitzada pels editors del present volum, aquella Jornada d'Estudi reunia diversos estudiosos amb importants aportacions que versaven sobre temes diversos entre sí però connectats a través de l'estudi dels manuscrits des de l'orientació metodològica de la seva materialitat i els seus contextos de producció, circulació i recepció. En aquestes pàgines els autors presenten les seves recerques sobre temes tant diversos com el *Conte d'amor*, composicions en vers, la ficció sentimental, la literatura tècnica mèdica o la transmissió de les obres de Petrarca i de Dante. La publicació presenta tots els articles que van ser presentats a les esmentades Jornades d'Estudi, dedicant-los un capítol a cadascun d'ells.

Al primer capítol, Míriam Cabré i M. Victòria Rodríguez Winiarski ens parlen sobre el *Conte d'amor* i l'evolució de la narrativa en vers en el context català, així com els seus mitjans de producció i circulació. Les autores proposen una continuïtat entre les tradicions narratives en vers occitanes i catalanes, i proposen l'exemple del *Conte d'amor* considerant-lo part d'una tradició amb molts punts en comú amb la narrativa en vers occitana. Proposen, doncs, deixar d'interpretar el *Conte d'amor* com un anacronisme per interpretar-lo plenament encabint en la tradició narrativa catalana.

El segon article, que signa Marta Marfany Simó, analitza una lletra consolatòria en vers de 1348 que es troba escrit al foli de guarda d'un registre de la cúria de la sotsvegueria de Ripoll, actualment a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. El poema autògraf es conserva com una còpia en brut del procés de composició, reflectint així nombroses correccions i modificacions que resulten, com senyala l'autora, enormement valuoses per entendre com es composava una poesia autògrafa. L'article ofereix una transcripció completa del text, amb les diferents anotacions i correccions del seu autor.

El tercer article se centra en la transmissió manuscrita de la ficció sentimental catalana, que signa Gemma Pellissa Prades. L'autora analitza per quins mitjans i a través de quins mediadors s'han transès les obres més importants de ficció sentimental catalana. Així, veiem com aquesta es va donar sobretot a través de cançoners. També es posa de manifest, mitjançant una metodologia de treball centrada en les relaciones interpersonals entre els autors de ficció sentimental, la importància de Pere Torroella i Hug de Rocabertí.

El següent article enceta la parella d'estudis dedicats a la literatura tècnica i l'escriptura científica. Montserrat Cabré i Pairet proposa una revisió dels textos mèdics llatins escrits per Trota de Salern que van ser reelaborats i difosos en català entre la comunitat mèdica de Catalunya. El nom "Tròtula" va utilitzar-se per referir-se a la pròpia autora, a la traducció catalana del *De curis mulierum*, a compendis de literatura mèdica i a altres obres amb relació temàtica. Es tracta d'un interessant cas de tradició i transmissió d'un personatge al voltant de la pràctica mèdica femenina. El següent article, escrit per Lluís Cifuentes i Comamala, completa l'aportació del present volum sobre la literatura científicotècnica i mèdica, proposant una visió de conjunt sobre els receptaris mèdics baixmedievals i renaixentistes. L'autor ofereix una interpretació del gènere que es deslliga de l'obra tancada, fins i tot canviant el seu autor i essent modificada al llarg del temps. A més, l'autor proposa una comprensió dels receptaris com un gènere vernacle, tenint en compte la importància de les llengües vulgars, a vegades en coexistència amb el llatí, que caracteritzen aquestes obres.

El següent article versa sobre les obres dantesques i la seva difusió a la Catalunya baixmedieval. Francesc J. Gómez articula la recerca al voltant de cinc referències i mencions a la *commedia* que conservem de la baixa edat mitjana: les de Martí l'Humà, els manuscrits de Dante en l'entorn de Bernat d'Esplugues (notari i escrivà del Consell barceloní), el manuscrit dantesco de Joan Pasqual, les obres de Dante que utilitzava Joan de Pisa per a la docència i finalment les glosses del purgatori que va redactar Bernat Nicolau. Mitjançant aquestes referències, Francesc J. Gómez mostra les utilitats exegetiques que van anar adquirint les obres dantesques amb el pas del temps, des de principis del segle XV.

Al següent article Romana Brovia analitza la situació dels manuscrits de les obres de Petrarca durant el segle XV, realitzant un estat de la qüestió i oferint una visió general sobre el tema. L'article, però, ofereix uns punts importants per a la continuació de la recerca.

L'article que tanca el present volum versa sobre les representacions gràfiques al *llibre de contemplació* de Ramon Llull, analitzant-ne l'autoria, les possibles influències i interpretacions en l'obra completa lul·liana. Els autors, Albert Soler i Anthony Bonner, consideren l'anàlisi de l'aparell gràfic del *llibre de contemplació* com un element clau de la dita obra i fins i tot del corpus d'escrits de Ramon Llull.

Després dels articles dels participants a les Jornades, el llibre inclou els resums o *abstracts* presentats pels diferents ponents, així com un índex d'antropònims i noms d'obres.

En definitiva, ens trobem davant d'un text que aprofundeix en molts aspectes diversos de la cultura escrita a la baixa edat mitjana, oferint algunes de les recerques més actuals i innovadores al respecte. Malgrat que pugui semblar que la diversitat de temes treballats dispersi el motiu principal del llibre, el cert és que els diferents articles es troben cohesionats entre ells i contriueixen a una visió de conjunt. Es tracta d'un volum que compleix el seu objectiu i que constitueix referència bibliogràfica a tenir en compte a l'hora d'afrontar les últimes recerques en la matèria.

ORIOI MURALL DEBASA